

לקרוא את פני השטח: תיאוריה ללא ביקורת?

איילת בן-ישי

החוג לשפה וספרות אנגלית, אוניברסיטת חיפה

מבוא

בבואנו לתאר את תהליך הפרשנות הספרותית אנחנו נוטות להיעזר במטפורות מרחביות: להדגיש קריאה "צמודה" או לשים לב למשמעות ש"בין השורות". נפוצות במיוחד מטפורות של עומק: אנחנו אוהבות קריאה "חתרנית" המדגישה לא את מה שמובן מאליו אלא את מה שרוחש "מתחת לפני הטקסט" (סאבטקסט). אולם דומה שמטפורות אלו זוכות לניעור – או לפחות להזרה – בשנים האחרונות. ואמנם, בשנת 2009 ערכו חוקרי הספרות סטיבן בסט ושרון מרקוס גיליון מיוחד של כתב העת *Representations*, שהוקדש למה שהם זיהו כאוסף של פרקטיקות ומתודולוגיות חדשות שלכולן מכנה משותף אחד: התרחקות מהגישה הפרשנית-חדשנית (the hermeneutics of suspicion) לטובת מה שהם מיתגו כקריאת פני השטח (surface reading; Best and Marcus 2009).¹ לטענתם, קריאת פני

* תודה לגיל הוכברג, ליאלי השש ולליאור ליבמן על הערותיהן המחכימות על טיוטות שונות של המאמר, ועל שיחות מעמיקות על פני השטח ובכלל; לעמית קרדוש ולהמוטל לרנר על העזרה בהכנתו; ולאיתן בר-יוסף שכדרכו גרם לי להפוך מחשבות תועות למשנה סדורה.

¹ מעטים המונחים הספרותיים הלועזיים שמוצאים תרגום מדויק לעברית ו"קריאת פני השטח" אינו יוצא דופן. ואכן למילה "שטח" ואפילו ל"פני השטח" משמעויות גלויות ומובלעות רבות משיש למילה "surface" באנגלית. כך למשל, במאמרו על ההיסטוריה התרבותית של "שטח" בתרבות הישראלית סוקר עמוס מוריס-רייך (2010) מובנים רבים של המילה, אולם למעט אזכור בודד אינו מתייחס כלל למשמעותה כ"פני שטח", surface. השדה הסמנטי כאן צפוף במיוחד – ראו למשל את ההבדל בין "פני השטח", "על פני השטח" ושם התואר "שטחי", הקשור אליהם אך המלווה במטען שלילי (באנגלית superficial היא מילה מובחנת לגמרי).

השטח שונה מהגישה הרווחת (שלא לומר ההגמונית) בחקר הספרות מאז שנות השמונים, זו שמארת את המשמעות האמיתית של הטקסט הספרותי במה שמוכמן או מוסתר בו, בסאבטקסט שלו. לפי הגישה הישנה, כפי שצמחה מהמורשות הפרשניות של פרויד (עבור דרך פול ריקר) ומרקס (דרך לואי אלתוסר ובעיקר פרדריק ג'יימסון), המשמעות האמיתית של הטקסט חבויה עמוק מתחת לפני השטח; היות שמסיבה כלשהי המשמעות הזו מעוררת קשיים או אי-נוחות, היא הפכה מודחקת ו/או לטנטית. הטקסט הגלוי הוא סימפטום של משמעות זו, אמצעי המשמש את המבקר בבואה לגלות את האמת (או את האמיתית) על אודות היצירה או על עולמה של היצירה. על פי הסיפור הפרשני השולט הזה (או לפחות כפי שמספרים אותו בסט ומרקס), מלאכת הקריאה הביקורתית, שיסודה בחשדנות בסיסית כלפי הטקסט הגלוי, מחלצת מתוך הטקסט הגלוי הזה – או ממה שנעדר ממנו – את משמעותו העמוקה יותר, האמיתית, ובכך חושפת את האידיאולוגיה שלו. מעשה פרשני זה נתפס כמעט תמיד כפוליטי במהותו, אפילו כאקטיביסטי או כחתרני, ובמרכזו עומד הפרשן, גיבור המעשה הביקורתי – אשר נאבק בטקסט ויכול לו. ואולם, תוהים בסט ומרקס, האם ייתכן שהמחויבות לשחרור פוליטי – נשגב ככל שיהיה – מעוררת את עינינו הביקורתיות? מה יקרה אם נסיט את המבקר ממרכז התמונה וניתן מעמד מרכזי וסוכנות (agency, היכולת לפעול או האחריות לפעולה) לטקסט עצמו במקום לביקורת? האם אפשר להחזיר לסדר היום המחקרי מושגים ורעיונות שכבר כמעט נעלמו מהשיח הספרותי-ביקורתי, כגון "אובייקטיביות" ו"אמת" (שם, 17)?

כנגד הפרשנות החשדנית, בסט ומרקס מציבים אוסף פרקטיקות או תובנות חדשות-ישנות, הגורסות כי במקום קריאה החותרת תחת הטקסט יש לתת את הדעת דווקא על מה שהטקסט אומר בגלוי, מה שהוא מכוון (גם אם לא "מתכוון") אליו: "מבחינתנו, פני השטח משמעותם מה שגלוי, מוחש, נתפס בטקסטים; מה שאינו חבוי או מוחבא; מה שבמובנים גיאומטריים יש לו אורך ורוחב אך אין לו עובי ולכן אינו מכסה על שום עומק" (שם, 9). פרקטיקות אלה, הם מסבירים, מדגישות את הקיים על פני הנעדר; את תיאור הדברים כהווייתם על פני פרשנותם; את הטקסט על פני הסאבטקסט. הממד האתי של גישות אלו חשוב והן מלוות לעיתים קרובות ברטוריקה של צניעות אל מול הטקסט. במקום שהמבקר הגיבור יחליץ ויחשוף את משמעותו האמיתית של הטקסט, כאן המבקר מכבדת את הטקסט, נותנת את מלוא תשומת הלב למשמעותו המילולית על פני הפיגורטיבית, ונוטה לקבל את מה שהטקסט אומר שהוא אומר. עמדה איתת זו מיוחסת לראשונה למאמרה המוקדם והמשפיע של סוזן סונטג "נגד הפרשנות" משנת 1966, שבו טענה כי מבקרי הספרות משנים או מעוותים את הטקסט בשם הפרשנות – טענה המוכרת כמעט לכל מי שלימד אי פעם קורס בספרות (Sontag 1966). בהקשר זה חשובה במיוחד עבודתה של איב סדג'וויק, שבשנים האחרונות לחייה חישה מחדש את גישתה החשדנית-פוקוויאנית של מציאת האסור והמודחק – גישה שעיצבה את ספרה האפיסטמולוגיה של הארון

(Sedgwick 2008 [1990]) – והצביעה על הצורך ב"קריאה מאחה" (reparative reading):² (Sedgwick 2003)

אפתח מאמר זה בסקירה קצרה של תיאוריות קריאת פני השטח ושל הזרמים המחקריים המשיקים (או מתנגדים) להן. בחלקו השני של המאמר אציג ניתוח (למעשה כמה ניתוחים שלובים) של ספרו של אסף ענברי הביתה (2009), רומן העושה שימוש מרתק, הן בצורה והן בתוכן, במתח שבין פני השטח לבין עומק. מתוך הקריאה שלי בהביתה אפתח בחלק האחרון של המאמר את הביקורת שלי על המגמות החדשות שהצגתי. אולם אדגיש כבר כאן שפרשנותי לא נועדה להדגים אופן קריאה כזה או אחר או ליישם תיאוריה על הטקסט, אלא להצביע על האפשרויות הגלומות במחשבה – על צורה, על תוכן, על אידיאולוגיה – דרך מטפורת פני השטח.

א. קריאת פני השטח: בין מתודולוגיה לאידיאולוגיה

במאמרם הפרוגרמטי שהתפרסם בפתח הגיליון המיוחד שערכו, בסט ומרקוס מרכזים במסורת הביקורתית הפרוידיאנית והמרקסיסטית (יותר מכול מייצג את הסיפור השולט פרדריק ג'יימסון). אולם קל לדאות שהביקורת שלהם על מסורת זו רלוונטית לכלל התיאוריות הביקורתיות המרכזיות הנסמכות במידה זו או אחרת על מטפורות של משמעות עומק: הביקורת האידיאולוגית המרקסיסטית, הפמיניסטית, הפסיכואנליטית, הפוסטקולוניאלית והקווירית, כמו גם גישות פוקויאניות דוגמת ההיסטוריוציזם החדש, שכתב העת *Representations* שימש לו בית.³ חשוב גם לציין (אף שהם כמעט אינם עושים זאת) את מרכזיותה של התפיסה הפוסט-סטרוקטורליסטית של השפה מבית מדרשו של

2 אמנדה אנדרסון (Anderson 2017) הציעה לאחרונה פיתוח ביקורתי של עבודתה של סדג'וויק. בהקשר זה מזכירים בסט ומרקוס גם את מאמריהם המצוינים של טימותי ביוו (Bewes 2010) וג'יינ גאלופ (Gallop 2000). נוסף על הדוגמאות מהגיליון של בסט ומרקוס אתייחס לאורך המאמר למאמרים שהם מרכזיים לפיתוח הגישות החדשות או לכאלה הנראים לי מעניינים במיוחד. השתדלתי להביא מגוון עשיר ככל האפשר, אבל ברור כי המבחר המאוזר כאן מייצג את היכרותי האישית עם המחקרים ואת תחומי העניין של החוקרים המרכזיים בשיח. כך למשל מעניין לשאול מדוע רבים מהחוקרים העוסקים בקריאת פני השטח הם חוקרי התרבות הוויקטוריאנית או חוקרים קוויריים.

3 אפשר לתהות מדוע בסט ומרקוס כמעט מתעלמים מגישות תיאורטיות אלה, הנסמכות אף הן באופן ברור (אף שאולי מובהק פחות מהמרקסיזם והפסיכואנליזה) על מטפורות של עומק. האם ההתעלמות נעוצה באכסניה שבה הם כותבים? או בכך שגישות אחרות אלו אתגרו בדרכים שונות את מטפורות העומק הפשטניות יותר? אפשר לחשוב לדוגמה על "המהותנות האסטרטגית" שהציעה גיאטרי ספיבק לביקורת הפמיניסטית והפוסטקולוניאלית כגישה שהתקדמה כברת דרך גדולה בחשיבה מחדש על היחסים בין עומק לפני השטח (Spivak 1985). אפשר גם לחשוב על הדקונסטרוקציה, שאותה הם אינם מזכירים אך יש בה כדי לאתגר את המודל. מעניין גם שבסט ומרקוס רואים עצמם כממשיכיו של פוקו בסקפטיזם שבה הם מתייחסים לאפשרויות הפוליטיות הגלומות במעשה הביקורתי, העולה מהביקורת של פוקו על הפסיכואנליזה.

פרדינן דה סוסיר, המבוססת אף היא על מבנה העומק של מסמן גלוי ומסומן חבוי. קשה לחשוב היום על הגישה הפרשנית-חשדנית ועל התיאוריה הביקורתית בכלל ללא הבלשנות הסוסיריאנית והמחקר הספרותי-לינגוויסטי שפרח בעקבותיה.

המגמה שבסט ומרקוס מזהים (ושהפכה מאז למזוהה באופן מובהק עם הגיליון הזה שערכו) מבכרת קריאה מילולית יותר, שלכאורה אינה "דורשת" בטקסט אלא קוראת אותו כפשוטו ומאפשרת לראות דברים שנעלמו מעיני החוקרים, הרואים בכל תופעה תסמין למשהו אחר ונסתר. לדוגמה, במקום לראות בכל קשר אינטימי בין נשים סיפור כיסוי לקשר לסבי מוסתר או למצער לתשוקה לסבית, שרון מרקוס מראה – בספר שפרסמה באותה השנה – כי רומנים במאה התשע-עשרה מציגים קשת רחבה ומורכבת של מערכות יחסים נשיות הכוללות אופנים שונים של חברות בין נשים (Marcus 2009). כך למשל גם חוקרות פוסטקולוניאליות דוגמת אן סטולר ואיליין פרידגוד – בניגוד מסוים לאדוארד סעיד – גורסות כי הקולוניאליזם איננו מודחק או מוסתר בספרות הבריטית אלא דווקא גלוי בה. הן טוענות כי הקולוניאליזם מוצנע בטקסט לא מפאת הבושה או ההכרה בעוול, אלא משום שהאלימות האימפריאלית הייתה דווקא חלק מובן מאליו, ולכן לא מרכזי, בהוויה הבריטית הקולקטיבית (Freedgood 2010; Stoler 2010).

במאמרה בגיליון המיוחד טוענת מרגרט כהן כי קריאת פני השטח מרחיבה את מבחר הטקסטים העומדים לניתוח וכן את "האופק הפואטי" שלהם, משום שאינה מתמקדת רק במורכבות האידאולוגית הרלוונטית לקריאה החשדנית (Cohen 2009). קריאת פני השטח מתייחסת לכלל הטקסטים וההקשרים – גבוהים כנמוכים – שהיצירה שואבת מהם מידע, דימויים, הפניות ואזכורים. במונחים הגיאומטריים של מרקוס ובסט, אפשר לומר שקריאת פני השטח מעדיפה אופקיות על פני עומק ומשום כך מרחיבה את שדה המחקר. במקום להיות מוגבלת לקטגוריות פוליטיות והיסטוריות קיימות, קריאת פני השטח יכולה להשתרע לאורכן ולרוחבן של תקופות, אזורים גיאוגרפיים וז'אנרים, ומתוך כך לשרטט רשת רחבה של קשרים והקשרים. הדימוי הרווח כאן הוא דימוי של רשת: משמעותו של טקסט טמונה במיקומו היחסי ברשת רחבה וצפופה של טקסטים ולא בקריאה לעומק בטקסט הבודד, ומשמעותו של פרט בתוך טקסט (דמות, מקום, דימוי) נובעת מסך הקשרים שלו לפרטים אחרים. קריאה על פני השטח עסוקה אם כך יותר במחקר פוזיטיביסטי, תיאורי ולעיתים כמותי: מציאת דפוסים שחוזרים על עצמם בתוך טקסטים בודדים או לאורך כמה טקסטים שונים, זיהוים, קטלוגם והערכה של היקפם ושיעורם.

אכן, קריאות פני השטח אינן עשויות מקשה אחת ויש בהן מתודולוגיות וסגנונות שונים. בסט ומרקוס מונים בין השאר מתודולוגיות השואבות מהמחקר הקוגניטיבי וממחקרים המתמקדים בהיבטים המטריאליים של הספר ושל הקריאה. מחקרים אלו מצביעים פעמים רבות על תופעות דומות לאלו של הקריאה החשדנית, אך מייחסים אותן למגבלות קוגניטיביות/מטריאליות אמפיריות ולא למנגנונים פסיכולוגיים או אידאולוגיים

של הדחקה. כלומר על פי מחקרים אלה תופעות טקסטואליות אינן משויכות ללא מודע (של הטקסט או של הכותב) אלא לתנאים פיזיולוגיים, קוגניטיביים ומטריאליים. במקום דיון בהשלכות ובמשמעויות התרבותיות והפוליטיות של הטקסט, מוקד העניין עובר למרכיביו השונים ולתנאי הייצור שלו. לפי גישה זו, מה שאין בטקסט אינו "נעדר" או "מודר" ממנו, אלא פשוט תולדה של מגבלות פיזיות: יש מספר מוגבל של דברים שהמוח האנושי יכול לזכור או שהדף המטריאלי יכול להכיל.

אחרים אינם זונחים את הפוליטי אלא ממקמים אותו אחרת. במאמר מתוך הגיליון מצביע חוקר השירה הקווירי כריס נילן על כך שהפוליטי הוא אינהרנטי בספרות ולכן אינו מודחק או נעדר ממנה (Nealon 2009). מטרתה של הקריאה היא ללכת בעקבות הטקסט, לא לקרוא כנגדו או לחתור תחתיו כדי להבין את משמעותו. השירה מכילה ומנחה את הפרשנות הפוליטית שלה עצמה. כמו סונטג שהוזכרה לעיל, נילון גורס כי אין צורך לעשות תיאורטיזציה של הטקסט כדי שתהיה לו משמעות; די בהתבוננות ובתיאור מדויק של הטקסט כדי להבין את משמעותו האינהרנטית. אין צורך לשאול את השיר שאלה, שהרי השיר כבר שואל את השאלה בעצמו.

אולם יש לציין כי בסופו של דבר בבסיס המגמות החדשות ניצבת אכזבה מהיכולת של ניתוח ספרותי – ביקורתי ככל שיהיה – להביא לכדי שינוי פוליטי. ההבנה הרווחת כי מנגנוני כוח ודיכוי פועלים לרוב באופן סמוי ו/או מודחק, וכי די בחשיפה כדי להביא למיגורם, הפכה רלוונטית פחות ופחות ככל שמנגנונים ודפוסים דכאניים נעשו גלויים ומפורשים. וכפי שמעידים בסט ומרקוס על בני דורם,

אלו מאתנו שצמחו על ברכי הדקונסטרוקציה, הביקורת האידיאולוגית והפרשנות החשדנית מוצאים לרוב שמתודולוגיות החשיפה האלה מיותרות בעידן שבו דימויים של עיניים באבו גרייב ובמקומות אחרים מופצים מיד באינטרנט; ושבו הדיווחים בזמן אמת על הוריקן קתרינה הראו באופנים שלא נזקקו להסבר או לניתוח כיצד נטשה המדינה את אזרחיה האפרו-אמריקנים (Best and Marcus 2009, 2).

ואכן, במבט מ-2017, אחרי עלייתו של דונלד טראמפ לשלטון ובעידן ה"פייק ניוז" שבו לאמת ולעובדות – על אירועים היסטוריים, ההתחממות הגלובלית או אלימות מינית – כבר אין ערך עליון או משמעות פוליטית, בעידן כזה הבעיה אינה שהאמת אינה חשופה אלא שהאמת החשופה אינה משנה לאיש. מתוך כך, המהלך הפוליטי המתבקש הוא להתמקד פחות בסאבטקסט ובאידיאולוגיות נסתרות, ויותר באופן שבו אנו קוראים ומעריכים את הטקסט עצמו ואת העובדות הגלויות בו. ועל כן, מגמת קריאת פני השטח משקפת שתי מסקנות הפוכות מאותו כישלון לכאורה של ה"קריאה לעומק": הראשונה רואה בו דחייה של תפיסת הביקורת הספרותית כאקט פוליטי, והשנייה ממשיכה לראות בניתוח הספרותי אקט פוליטי, אך רואה בקריאת פני השטח מתודולוגיה פוליטית טובה יותר, יעילה יותר או נכונה יותר.

זרמים משיקים א: גישות סוציולוגיות וכמותיות

כשנה לאחר פרסום הגיליון המיוחד של *Representations* כתבה הת'ר לאב מאמר שהפך למשפיע לא פחות, שבו הצביעה על מגמה סוציולוגית בחקר הספרות המתרחקת מקריאה צמודה של הטקסט (ולעיתים מקריאה בכלל) כדי לזהות מגמות רחבות יותר (Love 2010). בין השאר כוללת לאב ב"סוציולוגיות החדשות של הספרות" את העוסקים בהיסטוריה של הספר ושל מדיות אחרות, אלה העוסקים בחקר השדה הספרותי (יצירת קנונים, טעם, השפעה וערך ספרותי) כמו גם אנשי "מדעי הרוח הדיגיטליים" המאפשרים מחשבה על ספרות בקני מידה חדשים. המאפיין את כל הז'אנרים האלה הוא ויתור על העושר והרחיכות של הטקסט היחיד לטובת חשיבה על ספרות כשדה. בהתבססה על הסוציולוגים ארווינג גופמן וברונו לאטור, לאב מציעה דרך ביניים שעדיין קוראת בטקסט הבודד אולם אינה הרמנויטית (ולכן אינה מטפיזית ו/או הומניסטית), משום שהיא אינה עוסקת בפירושו הרחיקות הטקסטואלית אלא בתיאור שלה כדי לזהות מגמות רחבות יותר. קריאה זו היא "צמודה, אך לא עמוקה" (כשם המאמר של לאב), והיא מאפשרת להתחקות אחר רשת המחברת אנשים, מוסדות ואובייקטים דוממים. כך מבכרת לאב את החשיבה הסוציולוגית על פני הקריאה הספרותית, ואת הפן הפרפורמטיבי (מה שחשוב הוא הגלוי) על פני מודל העומק ההומניסטי, המניח גרעין של אמת או של אותנטיות וממקם את מרכז הכובד בתודעה האנושית.

תחום משיק נוסף לקריאת פני השטח וחשוב בפני עצמו הוא מגמת ה"קריאה מרחוק" שפיתח החוקר האיטלקי-אמריקני פרנקו מורטי (Moretti 2013). בדומה לגישתה של מרגרט כהן לעיל, מורטי טוען כי כדי לקחת ברצינות את מושג הספרות עלינו לחשוב בגדול: לא לקדש את הטקסט הבודד ואת הקריאה הצמודה בו (מורשת "הביקורת החדשה" משנות החמישים) אלא לחשוב באמצעות שיטות מחקר כמותיות (בעזרתם האדיבה של מה שנקרא "מדעי הרוח הדיגיטליים") על מגמות גדולות, כלל עולמיות ו/או לאורך תקופות ארוכות. מורטי הקים "מעבדה לספרות" בסטנפורד (לא בכדי בלב עמק הסיליקון), שם תלמידיו וממשיכי דרכו שוקרים על אופנים שונים לכימות הספרות כמידע.⁴

זרמים משיקים ב: פוסט-קריטיק והפורמליזם החדש

כאן חוברת קריאת פני השטח למגמת ה"פוסט-ביקורת" (post-critique) מבית מדרשה של ריטה פלסקי (Felski 2015). פלסקי נשענת על ביקורת דומה לזו של בסט ומרקוס אך מרחיקה לכת מהם ומבשרת למעשה על קץ העידן הביקורתי. בהקדמה לאסופת מאמרים שיצאה לאחרונה בעריכתן של פלסקי ואלזיבת אנקר, השתיים מאפיינות את העידן

4 ראו גם את עבודתה של החוקרת הצרפתייה פסקל קזנובה, תלמידתו של פייר בורדייה, שעסקה במיפוי ובתיאור של השדה הספרותי העולמי (Casanova 2004).

הביקורתי בשלוש איכויות מרכזיות: אופייה הדיאגנוסטי של החשיבה הביקורתית, המזהה ומאתרת חולי באמצעות סימפטומים; אופייה האלגורי, שבו הדוגמה הספציפית מלמדת על הכללי וצורות ספרותיות מהדהדות מבנים סוציו-פוליטיים גדולים מהם; והדגש המושם בחשיבה הביקורתית על ביקורת עצמית הדורשת בחינה חוזרת ומחודשת של הנחות היסוד של עצמה (Anker and Felski 2017). גם אנקר ופלסקי מתעקשות שהפוסט-קריטיק אינו פוסט-פוליטי אלא פוליטי באופנים אחרים, לא ביקורתיים. אולם במקום הציניות והחשדנות המשתקות, המאפיינות לדעתן את הגישה הביקורתית, הן מצביעות על מודוסים אחרים, פוליטיים לא פחות, דוגמת קריאת פני השטח, התחום המתפתח של תיאוריות של רגש (affect theory) או עבודתו של הפילוסוף ז'אק רנסייר, הכותב על היכולת של השדה האסתטי להבנות מחדש את המרחב הפוליטי, להבדיל מ"לחשוף" את הפוליטי (Rancière 2013).

כאן יש להזכיר את גישות "הפורמליזם החדש". גישות אלו חולקות עם קריאת פני השטח מחויבות עמוקה למורכבות הצורנית והטקסטואלית, אבל הן חלוקות לגבי ההיררכיה בין קריאה שהיא אסתטית בעיקרה לבין זו שרואה בצורה הספרותית אשנב למשמעויות הפוליטיות הקיימות בה. קרוליין לוין, שספרה *Forms* עורר הדים וזכה בשלל פרסים בשנה האחרונה (אך גם ספג ביקורות קשות), טוענת כי על המחקר הספרותי להתמקד בפוליטי שבצורה ולא בהיסטוריה; כלומר הפוליטיקה מצויה בצורתו של הטקסט ולא בהקשריו ההיסטוריים (Levine 2015).⁵ כתב העת היוקרתי *PMLA* הקדיש חלק נכבד מאחד מגיליונותיו האחרונים לפורום של תגובות על אודות הספר (ראו *PMLA* 2017). רובן התמקדו בעובדה שאין בעבודתה חדש ושהיא למעשה אומרת מה שכולם כבר יודעים ועושים – שלצורה (ספרותית ולא ספרותית) יש משמעות וכי משמעות זו היא פוליטית. את הביקורת שלי על קריאת פני השטח (ובמובלע גם על ספרה של לוין) אנסח כאמור בחלקו האחרון של המאמר, אולם ברצוני להצביע כבר כאן על כך שברבים מהמאמרים, ההקדמות והמניפסטים מיטשטש ההבדל בין טיעונים דסקריפטיביים (המזהים תופעה קיימת) לבין טיעונים פרספקטיביים (הקוראים לאמץ גישה כזו או אחרת). טשטוש זה מתעצם בעברית, שבה המילה "לקרוא" פירושה הן *to read* והן *to call*, בבחינת קריאה לפעולה. אוסיף ואומר כי האופי המניפסטי של רבים מהמאמרים הללו תמוה במיוחד כשהוא מופיע בטקסטים המתנגדים ליומרה ולצדקנות של הביקורת המרקסיסטית, למשל, אך משחזרים – בצורת המניפסט – את אותו להט צדקני המאפיין אותה. ייתכן כי עצם ההתעסקות במניפסטים תיאורטיים הוא מסימני האקדמיה הניאו-ליברלית: המניפסט הוא הרי אמצעי פרסום מצוין בעידן שבו חוקרות וחוקרים נאלצים לשווק את מרכולתם ולהוכיח את ערכם בשוק.

5 על היחס האמביוולנטי של הפורמליזם החדש להיסטוריציון החדש ראו למשל מאמרה של מרג'ורי לויןסון (Levinson 2007).

נשוב לפלסקי, שכתבתה נוטה לפשטנות הן בהצגת השדה הביקורתי באופן כמעט קריקטורי (ובוודאי באופן לא מעודכן), והן – בניגוד לבסט ומרקוס – בהיעדר אלטרנטיבה פרשנית או אנליטית משל עצמה. למרות זאת כדאי לטעמי להתעכב על הביקורת העולה מן הפוסט-קריטיק שהיא מציעה, לאו דווקא כדי לפסול את החשיבה הביקורתית אלא משום שביקורת זו מצביעה על בעיות וקשיים בחשיבה הביקורתית שאולי נעלמו מעינינו. למשל, לדעת אנקר ופלסקי, צמיחת הפוסט-קריטיק דווקא בעידן הפוסט-אמת וההגמוניה הניאור-ליברלית, כמו גם בעידן עלייתם של משטרים פרוטו-פשיסטיים ברחבי העולם, מעידה על כישלון הפרויקט הפוליטי הביקורתי ומעלה שאלות נוקבות ואפילו דחופות על ערך הספרות וחקר הספרות, על מקומה של המרצה והחוקרת ועל תרומתם של מדעי הרוח בכלל. מנגד, יש שיטענו כי מגמות הפוסט-קריטיק הן תולדה בדיוק של הניאור-ליברליזם ומהוות כניעה, גם אם לא הסכמה, לרוחות החדשות השולטות. ביקורת זו רואה בפוסט-קריטיק מבשר של העידן הפוסט-פוליטי בחקר הספרות בפרט ובמדעי הרוח בכלל – ובעצם מצביעה על נטישת השדה הפוליטי מצד מדעי הרוח, החוזרים לגישות שמרניות ומסגרות.

זרמים משיקים ג: ברוננו לאטור

כתיבתו של האנתרופולוג ברוננו לאטור שזורה ברבות מהגישות הנסקרות כאן. בייחוד רלוונטיים שני צירים חשובים בהגותו, המשפיעים על חוקרי ספרות רבים. הראשון הוא מאמרו החשוב "ניסיון ל'מניפסט חיבורי'", שבו לאטור מפתח את שאלת ההבניה החברתית ומציע (או מפציר בנו) שבמקום לקעקע את ההבניה החברתית (כלומר לחשוף אותה כהבניה) עלינו להתחקות אחר מה שמבנה אותה – אותם פרטים שנאספים יחדיו כדי לשכנע בקיומה ולהפוך אותה למובנת מאליה (Latour 2010). במקום לעשות דה-קונסטרוקציה להבניה, לאטור מנסה להתקרב אליה ולראות איך היא עובדת כתשתית לבניית "עולם משותף" (common world). הקשר לקריאת פני השטח ברור: אם החשיבה הביקורתית מכוונת לעולם שמאחורי מסך ההבניה, לאטור מציע להישאר בעולם הקיים והגלוי ולהבין אותו לא כקיים אפריורי אלא כמתהווה תדיר. "החוקר", טוען לאטור במאמר מוקדם, "אינו זה שמקעקע [debunks], אלא זה האוסף ומחבר [assembles]" (Latour 2004, 227).

משפיעה לא פחות (ולא בלתי קשורה) היא תיאוריית ANT (Actor-Network Theory) שפיתח לאטור יחד עם סוציולוגים נוספים, הרואה את העולם כרשת דחוסה וצפופה של קשרים בין אובייקטים (שיכולים להיות אנשים, עצמים, דמויות, או רעיונות; Latour 2005). "מאחורי" הרשת או "מתחתיה" אין למעשה דבר; משמעות, וגם זהות או פעולה, נוצרות מתוך החיבורים והקשרים על פני הרשת. גם כאן, החוקר נדרש לתאר את הרשת ומתוך כך להבין את אופן פעולתה. יש לציין כאן שהרשת היא שטוחה, כלומר שאין הבדלים אונטולוגיים בין אובייקטים שהם אנושיים לבין כאלה שאינם, ומה שחשוב הוא רק אופן

החיבור שלהם לאובייקטים אחרים על פני הרשת.⁶ על אף האפשרויות הרבות הגלומות בתפיסת הרשת לחשיבה מחדש על תבניות מקובעות,⁷ מבקריה טוענים כי המטפורה המרחבית אינה מאפשרת התבוננות היסטורית, כלומר אינה יכולה להביא בחשבון לא את שאלת ההשתנות על פני הזמן ולא את הבדלי הכוח והסוכנות בין האובייקטים המקושרים.⁸

זרמים משיקים ד: ביקורת וביקורתיות

הגליון שמיתג את "קריאת פני השטח" השיק, כצפוי, אלף ספינות ביקורת – והצית פולמוס גדול שנע בין תומכים לבין מתנגדים לבין אלו שגרסו כי אין כאן בשורה בכלל: הרי מדובר במטפורה שיצאה מכלל שליטה. אין לטקסט באמת פני שטח או עומק ועבודה פרשנית היא עבודה פרשנית – לא משנה איזו מטפורה צורנית או שטחית ניתן לה – בין שהיא מתמקדת במילולי ובגלוי ובין בנעדר ובנסתר. אחרים טוענים (ואני נוטה להסכים) כי בסט ומרקוס (ואחרים) מציבים טיעון דחליל, וכי כבר שנים נעשית עבודה מחקרית מורכבת בהרבה מהקריקטורה שהם (כמו גם פלסקי וליון) מציגים.

מבין המבקרים ראוי לציין את החוקרת המרקסיסטית קרולין לסג'אק, המזכירה כי "על פני השטח" אינה רק מטפורה אלא ראיפיקציה, המאפשרת לנו לראות בפני השטח דבר מה מובן מאליו, דבר שמשמעותו זהה למבעו המילולי (Lesjak 2013). מובן שלדעתה עלינו לדרוש במה שעל פני השטח בדיוק כדי לחקור את דחיסותו של המובן מאליו, ולא לקבל אותו כמשמעו (הראשוני). פרידגוד ממשיכה מגמה זו כשהיא קוראת לראות ב"מילוליות" עצמה מושג מורכב וטעון מחקר, ולא ראיפיקציה.⁹ בהקדמה שכתבה יחד עם קאנון שמיט לגליון מיוחד נוסף של כתב העת *Representations* שערכו, שנקרא "Denotatively, Technically, Literally" (Freedgood and Schmitt 2014), הם מציעים להתחקות דווקא אחר אותם אובייקטים וטקסטים-בתוך-טקסטים שלכאורה אינם דורשים פרשנות (לוחות זמנים של גאות ושפל ברומן של קונרד, למשל) – לא כדי לעמוד על סמליותם (קריאה חשדנית) אלא כדי להבין את אופיין הרבוד של השפה ושל הכתיבה, על היחסים המורכבים בין רובדיהן, ואת האופן שבו המפגש בין טקסטים עם אפקט ממשות שונה מבנה את מה שאנו

6 מכאן מובן גם החיבור של חוקרים אלו לגישות מטפיזיות היידגריאניות הנקראות גם (Object Oriented Ontology), המתארות עולם שבו האובייקטים אינם תלויים בתפיסה או בתודעה האנושית – בניגוד לגישות אנתרופוצנטריות/קאנטיאניות. תיאוריית ANT משיקה גם לתיאוריות החושבות מחדש על מרכזיותו של האדם, דוגמת כתיבה פוסט-אנושית או כתיבה בנושא האנתרופוקן (Anthropocene). למשל על המדינה או האומה כאבן יסוד של העולם בכלל ושל העולם הספרותי בפרט. ראו למשל Levine 2015.

7 לדוגמה אחת מני רבות לביקורת על לאטור ראו Goodlad and Sartori 2013.

8 ראו למשל את ההקדמה לספרה (Freedgood 2010) *The Ideas in Things*.

חווים כממשי או כאמיתי.¹⁰ בין השאר הם נסמכים דווקא על טענותיה של איליין אויאנג – מהחוקרות המעניינות במחקר הקוגניטיבי של הספרות – המצביעה על הכמות העצומה של עבודת מחשבה לא מודעת שעל המוח האנושי לעשות כדי להפוך עולם טקסטואלי למשהו דמוי עולם. "הקריאה", כותבת אויאנג (ומצטטים פרידגוד ושמידט), "יוצרת בהכרח הבנות לגבי מה שאינו מיוצג ישירות, בהתבסס על מה שמיוצג" (Auyoung 2010, 561).

את שאלת המלך העירום שואלת נירוונה טנוחי (Tanoukhi 2016) כשהיא מנסה להבין מה מניע קריאה "אובייקטיבית", ומוצאת שאין לכך תשובה טובה. ואכן נשאלת השאלה: למי מחויבת הקריאה האתית הזו – לטקסט? לקוראים? לספרות? לחברה? האם בקריאה האובייקטיבית הפוסט-ביקורתית מדובר בתיאוריה ללא ביקורת או בתיאוריה לא ביקורתית?

ב. לחזור הביתה: קריאה וכתובה בפני השטח

ומה מקומו של הטקסט, מושא הקריאה? האם קריאת פני השטח רלוונטית באותה מידה לכל טקסט ספרותי? באופן מפתיע השאלה הזו כמעט אינה עולה במניפסטים המתודולוגיים הרבים שסקרתי. יוצאת דופן היא החוקרת הפמיניסטית טוריל מוי, הטוענת, במאמר מצוין מתוך ספרן של אנקר ופלסקי, ששאלת המחקר שלנו צריכה לעלות מהטקסט: "אנו מתחילים אפוא לא עם מתודה, אלא עם תחושת הבלבול שלנו עצמנו. אם לחוקרת אין בעיה, אם אין דבר שהיא מוצאת תמוה בטקסט, הרי שאין לה מה לחקור בו. לקרוא פירושו לנסות להבהיר דבר מה" (Moi 2017, 38). תובנה זו מנחה אותי בחלק הזה של המאמר, המציג קריאה ברומן הביתה מאת אסף ענברי שראה אור בשנת 2009. הקריאה שלי ברומן אינה מונעת מרצון להדגים או ליישם "קריאת פני השטח" (או כל מתודולוגיה אחרת) אלא מהטקסט עצמו, ובעיקר מהאופן שבו הוא כתוב. כוונתי להתחקות אחרי משמעות הכתיבה שמאפיינת את הרומן, כתיבה שעסוקה – הן בצורתה והן בתוכנה – בשאלות של עומק ופני שטח ולה אקרא "כתיבת פני השטח". במילים אחרות, קריאת פני השטח שאציג כאן רלוונטית משום שהיא עולה ומתחייבת מן הטקסט עצמו. ודוק: מטפורת "פני השטח" יכולה לאפיין הן את אופן הכתיבה של הרומן והן את הקריאה בו; בקריאה שלי, המפגש בין השניים מאפשר לראות את המורכבות והמשמעות האידיאולוגית של הרומן – כמו גם את האידיאולוגיה של המעשה הפרשני.

הביתה מספר את תולדות קיבוץ אפיקים שבעמק הירדן, מרגע היווסדו במוחותיהם של צעירים אידיאליסטים בספר הסובייטי בתחילת המאה העשרים, עובר דרך הקמתו, התפתחותו ושלבי הפרטתו ועד להשלמת חיסולו האידיאולוגי בסוף המאה. הסיפור מוכר לעיפה; אולם

10 ראו בהקשר זה את מאמרן של רייצ'ל בורמה ולורה הפרנן, שמציעות קריאה חדשה בחיבורו הנודע של רולאן בארת "L'effet du Real" על משמעותו של האובייקט חסר המשמעות (Buurma and Heffernan 2014).

ענברי מפיח בו חיים וגם תחושת דחיפות ושותפות גורל באמצעות כתיבה העושה שימוש מדויק ומקורי באמצעים ספרותיים צורניים שונים. הרומן, המשלב בדיון ותיעוד, משתמש בצורה יוצאת דופן במבע משולב (ועל כך עוד בהמשך) על מנת לתאר תודעה אישית וקבוצתית במה שמתברר כביקורת נוקבת ומטרידה על הציונות והסוציאליזם, שתי אידיאולוגיות היסוד הקולקטיביות בבסיס התנועה הקיבוצית ומדינת ישראל בראשית דרכה.

הרומן זכה לביקורות נלהבות, שהתרכזו ברובן בשילוב החדשני ורב העוצמה של בדיון ותעודה – שילוב ההולם את דמותו של ענברי עצמו: מסאי, אקדמאי ואינטלקטואל ציבורי. הביתה הוא התנסותו הראשונה של ענברי בכתיבת רומן. כידוע, ענברי נולד וגדל באפיקים; הבית שאליו מכוון הביתה הוא באמת ביתו – או, יותר נכון, היה ביתו; ענברי ומשפחתו חיים כיום בקיבוץ שכן. אם כך, במובנים רבים הרומן הוא ממואר היסטורי: ענברי וכתובתו מהרהרים בניסוי החברתי/פוליטי שהם הם – ענברי הכותב כמו גם כתיבתו – תוצריו. הביתה מצטרף בכך לממארים אחרים שפורסמו בעשור האחרון על ידי הדור השלישי של בני הקיבוץ, אלו שגדלו אל הטראומה של ההבטחה שנכזבה, הבוחנים את זיכרונותיהם בניסיון להבין את ההבטחה, את הטראומה ואת ההיסטוריה המשולבת של סוציאליזם וציונות שהייתה בשר מבשרם. יצירות בולטות בז'אנר הן היינו העתיד של יעל נאמן (2011) והסרט התיעודי ילדי השמש של רן טל (2007).

הרומן מאוכלס במספר יוצא דופן של דמויות, המשקף את גידולו של הקיבוץ והתפתחותו לאורך השנים; אולם הוא מתמקד בשבע דמויות עיקריות (שישה גברים ואישה אחת) שכולן נמנות עם מייסדי הקיבוץ. אך למרות ריבוי הדמויות ונקודות המבט, ואף שהטקסט מפרט את הרקעים, המעללים והמעשים של הדמויות, הן נותרות לא מפוענחות ובמידה רבה כמעט לא מאופיינות. אמנם הנרטיב של הרומן ממוקד דרך הדמויות, אך הוא אינו מאפשר גישה אל תודעתן הפנימית אלא דווקא מדגיש את היעדר הפנימיות שלהן ואת היעדר הרפלקציה המאפיינים את קיומן הפונדמנטליסטי. גיבוריו הקנאיים הם דמויות ילדותיות ושטחיות, חסרות כל מודעות למצבן, להקשר שבו הן פועלות ומעל לכול – לתוצאות של מעשיהן.

באופן דומה, הרומן אמנם מתאר שורה בלתי נגמרת לכאורה של אירועים היסטוריים ופרטיים, גדולים וקטנים, אבל אלו כאילו מסרבים להיארג לכלל עלילה. אירוע רודף אירוע בקצב מסחרר – אירועים אישיים, פוליטיים, חקלאיים; חגיגות, מלחמות, ומיתות רבות מספור: הרומן מונה ומתאר אותם אך ממאן לאתר ביניהם יחסי סיבה-תוצאה. כאילו בהתרסה כלפי שני נרטיבי העל של בניית הלאום – שוב, הציונות והסוציאליזם – המיתמרים מעל הרומן אך אינם זוכים להתייחסות מפורשות בנרטיב שלו, הסיפור עצמו מסרב לחבר בין פעולה להשלכותיה, בין אידיאולוגיה לאירועים. ללא דמויות או עלילה, הרומן מידרדר לכדי כרונולוגיה גרידא; האחריות לאירועים כמעט אינה מיוחסת לאיש וההיסטוריה הופכת לסוכן היחיד הפועל ברומן. מכיוון שהרומן אינו מספק סיבות או הסברים, האירועים יכולים

להיארג לכדי עלילה – וכך לקבל משמעות – רק על ידי הקוראת, המכירה את נרטיבי העל, שהרי (ועוד אחזור לכך) הם במובלע גם בשר מבשרה שלה.

בתורת הספרות משמש המונח "מבע משולב" (free indirect discourse) לתיאור השילוב של קולו של מספר חיצוני לאירועים (המספר ה"כול יודע" או המספר בגוף שלישי) עם תודעתה הפנימית של הדמות שהוא מתאר או שדרך נקודת מבטה הוא מביא את האירועים. באופן זה משלב המבע המשולב שתי תודעות, שתי נקודות מבט (חיצונית ופנימית), ומאפשר ראייה מורכבת של סיטואציה תוך מתן תחושה של עומק וריבוי רבדים. אולם המבע המשולב שענברי משתמש בו אינו חושף את חייהן, מחשבותיהן ותשוקותיהן הפנימיים של הדמויות, אלא דווקא חוסם באגרסיביות את התודעה שלהן (אם בכלל יש להן כזו) לפני הקוראת. בדבריי להלן ארצה לטעון שהביתה עושה שימוש מקורי ויוצא דופן במבע המשולב כדי לכתוב אידיאולוגיה כמבנה חסר עומק, פונדמנטליזם כהיעדר תודעה. כאן אנו מגיעים למטפורת העומק ופני השטח שבה מתמקד מאמרי ושמניעה את הקריאה שלי ברומן. כאמור, אני משתמשת ב"פני שטח" וב"עומק" כמטפורה להיבטים צורניים של הטקסט ולא כמתודולוגיה (או אידיאולוגיה) סדורה, מכיוון שאני סבורה שיש במטפורת כוח להאיר דברים חשובים בטקסט ובפרשנות שלי את הטקסט. יתרה מכך, אני משתמשת בהן כאן מכיוון שהרומן עצמו, לדעתי, משוקע במטפורות הללו – פני השטח, עומק – ומנווט אותן באופן מודע ומשכנע. ואכן, כפי שכבר עולה מהתיאור לעיל, הרומן משופע במרכיבים שאנו רגילים לשייך לעומק מטפורי ולשוני: אידיאולוגיה, פונדמנטליזם, היסטוריה, טראומה, פוליטיקה, קיבוציות, ריבוי וקולקטיביות. הבחירה במבע משולב – שאותו אנו משייכים למורכבות פסיכולוגית ולריבוי קולות – כדי להעביר את העומק והעושר האלה נראית לי הולמת. אחרי הכול, אין לכאורה דרך טובה מזו לחקור את התהומות הללו.

אולם, כפי שכבר ציינתי, המבע המשולב של הביתה יוצר, באופן מפתיע, שיח קלוש ושטחי. הוא חסר כל סוג של מודעות או תובנה, ולמעשה הוא ההיפוך המוחלט של עומק ומורכבות. הרומן אינו מקיים את הבטחתו לספק עומק, ותחת זאת מראה רק את פני השטח. המתח בין העומק לכאורה של הפונדמנטליזם ברומן לבין פני השטח של הנרטיב שלו, בתוספת האידיאולוגיה שבה משוקע הרומן (כמו גם המחויבות האידיאולוגית שלי, המפרשת את הרומן), מעלים שאלות חשובות בנוגע לסוכנות ולפרשנות. למי ואיך אפשר לשייך את האידיאולוגיה שהרומן מתאר? או את האידיאולוגיה של הרומן עצמו? אנסה לענות על השאלה הזו, ולעמוד על הקשרים האפשריים בין קריאה אידיאולוגית וקריאת פני השטח, באמצעות שתי פרשנויות אפשריות של הרומן, ששתיהן נבנות מן המתח בין פני השטח לבין תחושת העומק. הפרשנות השנייה תחולק לשתי פרשנויות משנה נוספות, שאחריהן אסיים בהערה על אודות אידיאולוגיית הפרשנות שלי עצמי.

הפרשנות הראשונה – זו הנגישה ביותר, מן הסתם, לקוראים ישראלים – מצייתת למודל העומק הביקורתי: בקריאה זו, הנרטיב הקלוש והשטחי אינו אלא מסווה לעומק

מודחק או מוכחש. קריאה זו מוצאת תימוכין בשליש האחרון של הרומן, המקביל היסטורית לילדותו של ענברי עצמו, ובו הנרטיב הקולקטיבי בגוף שלישי מופרע מדי פעם על ידי קטעים קצרים, בכתב נטוי, המתארים את פחדיו וסיטיו של ילד צעיר המופרד מדי לילה מהוריו ונאלץ לישון בבית הילדים המשותף. רגשות, פנימיות ואינדיבידואליות מודחקים ומוכנעים על ידי האידיאולוגיה הקולקטיבית הקנאית, והקול הנרטיבי הקלוש והמלאכותי משמש מכסה לעומק הבלתי ישוער של המודעות, הן האישית והן הפוליטית, המוסתרת, ולא נחשפת, על ידי המבע המשולב. באופן זה, עלילת הרומן יוצרת נרטיב פוליטי מורכב (ומוכר) של שובו של המודחק, הן כטראומת ילדות (ברמת הממזאר) והן כקיצה של התנועה הקיבוצית ושל האידיאולוגיה הקולקטיבית שלה (ברמת הנרטיב הפוליטי-היסטורי). האישית הוא הפוליטי – בריבוע. קריאה פרוידיאנית זו תואמת את הביקורת הבורגנית הציונית על האידיאולוגיה הקיבוצית, שלפיה דחיקת היחיד ומאווייו הטבעיים והלגיטימיים הביאה לקריסת הקיבוץ. אולם דווקא קטעי הטראומה האישית הם לדעתי החלק החלש ביותר ברומן, ונותרים בגדר קלישאה שאינה משכנעת ביכולתה להסביר את התפרקות הקיבוץ והאידיאולוגיה שלו. במילים אחרות, הפרשנות הפרוידיאנית מתבקשת אך אינה משכנעת. בסופו של דבר, הרומן מפריך את המודל שהציע ומרוקן אותו מתוכן.

מתוך כך, הפרשנות השנייה שאני מציעה לרומן (שתתפצל גם היא בהמשך, כאמור, לשתי אפשרויות שונות) קוראת את הרדידות הנרטיבית ואת הכרוניקה חסרת העלילה לא כאמירה על האינדיבידואל המודחק (או על כל מודחק אחר),¹¹ אלא דווקא כהתבוננות על הקולקטיביזם כפונדמנטליזם. כדי להבהיר את כוונתי נפנה למשל לתיאור ימי הקומונה הראשונים:

הקבוצה הגדירה עצמה כמשפחה. הפרטיות נאסרה; במשפחה אין סודות. תצלומי הורים ואחים הוצאו ממזוודות הנצרים ורוכזו באלבום משותף. כל מכתב אישי שנשלח אל אחד מהם מאודסה, מקייב, ממוסקבה, מיארוסלאבל, נפתח והוקרא לכולם בידי מי שנתקל ראשון במעטפה, בפניו של המכותב או שלא בפניו, למרות מחאותיה של קלרה, שהיתה בודדה בדעתה שגם לשייתוף צריך להיות איזה גבול (ענברי 2009, 27).

כתיבה של תודעה קולקטיבית אינה דבר פשוט. הפתרון הפורמלי של יעל נעמן הוא לכתוב בגוף ראשון רבים ("אנחנו"), ואילו רן טל מנתק בין הקולות לבין הדמויות המופיעות על המסך. ענברי בוחר בדרך אינטואיטיבית פחות: הוא כותב לפי מיטב המסורת של הרומן

11 הביתה מציג מספר לא מבוטל, יחסית, של דמויות משנה ערביות, אולם אלו רק מבליחות בחטף וממילא מודרות לחלוטין מהקולקטיביות המתעצבת בו. כדי להבין אם הדרה זו היא לא מודעת (ומהווה נדבך נוסף במסורת ארוכת שנים בספרות העברית החדשה) או מודעת לעצמה (ובכך מהווה אמירה ביקורתית על אותה מסורת, ביקורת שכבר הפכה למסורת אחרת) עלינו לקבל כמה הכרעות פרשניות ברוח הקריאה שלי לעיל; אלו יחכו (באופן אירוני, אולי) למאמר אחר.

הבורגני, בקולו של מספר יחיד בגוף שלישי, העומד מחוץ לאירועים אבל ממקד את סיפורו באמצעות תודעה קולקטיבית. אולם התוצאה הפוכה מהמצופה: המבע המשולב כאן קלוש וחשוף, ואני מבקשת לטעון שזה מכיוון שהקולקטיב הוא קלוש וחשוף. במילים אחרות, הסיבה לקלישות הנרטיבית מצויה בקולקטיביות הנוצרת ולא במה שמוסתר או מודחק מהתודעה. אפילו קולה הפרטי לכאורה של קלרה, "גם לשיתוף צריך להיות איזה גבול", מבטא מה שבעיני קוראת בת זמננו כבר הפך לקלישאה עבשה; עצמאותה לכאורה של האמירה מתנסחת מיד לכדי אמירה שבלונית.¹² חשוב לשים לב שהציטוט, כמו גם חברי הקומנה, אינם מבדילים בין שתי המשמעויות של "פרטי" שמוזגו כאן יחד, האחת היא ההפך של ציבורי (כמו "בביתי הפרטי") והשנייה היא כלכלית, כלומר ההפך ממשותף ("רכוש פרטי").¹³ חוסר היכולת של הדמויות ברומן להבחין בדקויות לשוניות ומושגיות, חוסר היכולת שלהן להבחין במעשה הפרשני שבכל תקשורת מילולית, מוביל אותן לשימוש פונדמנטליסטי בשפה, שבו תיתכן רק משמעות אחת ל"משפחה" ו"פרטיות" ולפיכך קריאה של מכתב פרטי בדל"ת אמותיך זהה לשחיתות בורגנית. הטקסט מראה כי אידיאולוגיה פונדמנטליסטית קולקטיביסטית מצריכה הבנה פונדמנטליסטית של השפה – הבנה ציבורית וחשופה באופן קיצוני, שבה הכול נמצא על פני השטח ודבר אינו מוסתר. אני טוענת אפוא שענברי יוצר את מה שאכנה כאן "כתיבה על פני השטח" (להבדיל מקריאת פני השטח) לא כדי להציע פרשנות של קולקטיביזם רדיקלי, אלא כדי להצביע על כך שפרשנות אינה אפשרית. זאת מכיוון שמעשה הפרשנות עצמו – וההבטחה הגלומה בו לריבוי משמעות – מנוגד לאידיאולוגיה הקולקטיבית הפונדמנטליסטית. אולי אפשר לחשוב על השימוש שענברי עושה במבע משולב כמעשה ליקוט (assembling) שמציע ברוננו לאטור: ייצוג של מה שהשפה יוצרת ועושה (פונדמנטליזם) ולא של מה שהיא מדחיקה (אינדיבידואליות ופנימיות) או של מה שהיא מסמלת (אידיאולוגיה). בסופו של דבר אני מבקשת לטעון כי הביתה הוא הרהור לא על התוכן או על האידיאולוגיה של הציונות או של הסוציאליזם, אלא על צורתם, וכי לדידו של הרומן זו צורה של פונדמנטליזם.¹⁴

12 העובדה שמילים אלו הושמו בפיה של קלרה, האישה היחידה מבין שבע הדמויות המרכזיות, אינה מקרית. מקריאה ברומן עולה רושם שנשיות (להבדיל מהנשים עצמן) מגלמת מוקד או גרעין של פרטיות שאי-אפשר לשתף או להחזין, כמעין פטיש של פרטיות. כך למשל בפסקה שנבחרה (מסיבה לא ברורה) לעטר את כריכתו האחורית של הרומן: "באחד משני חרדי הרווקות תלו הבחורות בסתר, על חוטים שהן מתחו תחת למיטות, תחתונות משי וכותנות לילה מהבית, שמהן לא יכלו להיפרד לטובת מחסן הבגדים [...] עכשיו לבשו אותן וחוו שוב, כמו בברית המועצות, ריגוש מחתרתי". גם הקריאה המגדרית המתבקשת של הרומן – שתוכל להתחיל בפסקה זו – תיאלץ להמתין למאמר אחר.

13 מובן ששתי המשמעויות האלה קשורות זו בזו, אבל ההבדל ביניהן, כמו גם חוסר ההבנה של ההבדל, חשובים כאן.

14 לא כתבתי "לדידו של ענברי" משום שלדעתי הוא לא היה מסכים כלל וכלל עם הפרשנות שלי.

עד כאן הפירוש השני של הטקסט, המתמקד באופן שבו כתיבה על פני השטח מייצגת אידיאולוגיה פונדמנטליסטית. אולם טרם סיימנו: הרי הכתיבה על פני השטח לא רק שאינה משקפת מציאות ניטרלית (אפוליטית) אלא שהיא אינה בחירה ניטרלית בפני עצמה. במילים אחרות, אני מבקשת עכשיו לעמוד לא רק על האידיאולוגיה שנחשפת באמצעות הכתיבה על פני השטח אלא גם על האידיאולוגיה של כתיבה כזו, של כתיבה המצהירה על שטחיותה ועל התנגדותה לפרשנות. גם הניתוח הזה, כאמור, מתפצל לשתי פרשנויות כמעט סותרות. בפרשנות הראשונה, סירובו של הרומן להעניק משמעות ופרשנות לאירועים שהוא מספר מתפרש כסירוב לנקוט עמדה, להביע דעה. זהו אפוא גם סירוב לדון במעורבות של המספר ושל הדמויות – ובמשתמע של הכותב ושל הקוראים – בנרטיב שהרומן מספר או באחריות שלהם כלפי נרטיב זה. בקריאה זו המבע המשולב הפונדמנטליסטי הוא מנוכר ובעיקר חסר סוכנות, כלומר מאחר שהסוכנות קולקטיבית אי-אפשר לשייך אותה לאיש. ומכיוון שאיש אינו אחראי, הרומן אף הוא מתנער מהיכולת שלו (או מהאחריות שלו) לפרש או למשמע, וכאילו מפנה אצבע מאשימה לישות אמורפית חיצונית – ההיסטוריה, האידיאולוגיה, הקולקטיביות – שאת הנרטיב שלה הוא מאשרר (ולא מבקר) ושזרם הסטיכי של אירועיה הוא כמו נסחף. האידיאולוגיה הקולקטיבית (או ההיסטוריה) היא מקור האחריות: כולנו קורבנותיה, אף אחד מאיתנו אינו הסוכן שלה.

הפרשנות השנייה שאני מציעה לבחירה בכתיבה על פני השטח היא כמעט הפוכה מהראשונה וחתרנית ממנה. בהתרכזותו בצורה, אפשר לטעון שהטקסט מסרב לפנות אל הדיון הצפוי מראש במניעים, באידיאולוגיות ובתוצאות המורכבות של הציונות הסוציאליסטית. במקומו, הביתה מספק כרוניקה רזה ודחוסה של תוצאותיה. קדרותה ופריכותה של הכתיבה, והעובדה שהאירועים ברומן מוצגים במנותק מהקשריהם הרגילים (למה? מתי? איך? איפה?) ושהם מקבלים את המשמעות שלהם רק ממקומם בשרשרת דחוסה של אירועים עוקבים, יוצרת הזרה – ולא אשרור – של הדיון ההיסטורי והאידיאולוגי הישן והיגע. הסטת הדיון מהתוכן אל הצורה מותירה את הקוראת מול רצף חסר משמעות, דחוס ומעיק, של אירועים שעליה למשמע בעצמה. כך מעבירה הכתיבה על פני השטח את עול הפרשנות אל הקוראת, שמספקת – מתוך הידע ההיסטורי, הזיכרון האישי והלאומי וההיגיון הפרטי והקולקטיבי – את הסיבות, ההקשרים והמניעים החסרים בטקסט. העבודה הפרשנית ההכרחית הזו, המכניסה סיבתיות לתוך הרצף חסר הפשר שהרומן מציע, היא זו המחברת בסופו של דבר גם בין פעולה לתודעה. הרומן מניח היכרות אינטימית של הקוראים עם הנרטיבים הגדולים הללו ועם השפה שלהם, ומשום שהוא מעביר את עבודת החיבור בין האירועים והדמויות לבין המשמעות שלהם לידי הקוראים, הם הופכים מניה וביה לסוכניו של הנרטיב, הן זה של הרומן והן נרטיב העל (הציוני-סוציאליסטי). משום שעבודה פרשנית זו נעשית ברובה באופן לא מודע, הקוראת עוברת אינטרפליציה על ידי הטקסט והופכת במובלע לשותפה באידיאולוגיה שלו. הכתיבה על פני השטח פותחת כך פתח לכחינה של אידיאולוגיה לא כאובייקט חיצוני לנו (לדמויות, למספר, לכותב

ולקוראים) אלא כדבר מה שאנו תמיד כבר משוקעים בו. בהיפוך מהפרשנות הראשונה, שבה טענתי שהכתיבה על פני השטח מסירה אחריות היסטורית מכל השותפים בתהליך הנרטיבי, כאן היא דווקא כופה שותפות אידיאולוגית על הקוראים. איך אפשר ליישב את כל הפרשנויות הללו? בעוד הפירוש הראשון שהצעתי – הפרוידיאני – משכנע פחות לדעתי, אני סבורה שהקריאה השנייה ושתי התפצלויות הסותרות לכאורה עומדות יחדיו. המתח ביניהן – בדומה למתח בין האופן שהרומן מבטיח עומק לבין סירובו לקיים את ההבטחה – מקנה לרומן את כוחו הרב, אך בה בעת יוצר תחושה עמוקה של אי-נוחות ואי-נחת. למעשה, המתח והאי-נחת הנלווית לו הם התוצר החשוב ביותר של הכתיבה על פני השטח. כך הרומן מציב במרכזו את סוגיית הסוכנות של הפרשנות האידיאולוגית (מי אחראי לה, איך היא מחולקת, למי היא שייכת). כך הוא גם מאפשר לי להציב שאלות דומות על אודות עבודת הפרשנות. במילים אחרות, השימוש שענברי עושה בכתיבת שטח כצורה של פרשנות היסטורית וטקסטואלית מספק לנו אפשרות להרהר בעמדות ובצורות הפרשניות שלנו עצמנו, בשותפות ובסוכנות שלנו בתהליך הפרשני, ובדרכים שבהן אנו משתמשים במטפורות של עומק ושטח על מנת לדחות או לקבל את הסוכנות ואת האידיאולוגיה שלנו במאמץ הפרשני.

ג. קרוא וכתוב על פני השטח

האם הקריאה שלי כאן יכולה להיחשב "קריאת פני השטח"? הרי נראה שעשיתי בה שימוש דווקא כדי לחזור לקריאה ביקורתית ולפרש את הטקסט כנגד עצמו. האם נהגתי אפוא בחוסר אתיות בכך שכפיתי פרשנות על טקסט הרוחה פרשנות? בכך שניתחתי אותו באופן שמתאים לאידיאולוגיה שלי אבל מן הסתם אינו עולה בקנה אחד עם כוונותיו של ענברי עצמו (ראו ענברי 2017)? האם היה עליי להישאר ברמת התיאור, בדיוק כפי שעשה ענברי וכפי שמבקשים חלק מכותבי המניפסטים לעיל? מובן שלדידי התשובה לרוב השאלות האלה היא שלילית: כפי שהראיתי בניתוח הטקסט של ענברי, גם היעדר פרשנות הוא פוליטי, ואף יותר מכך – גם הוא מעשה פרשני. עמדה זו מציבה אותי בחיקו החם (גם אם האופנתי פחות) של המחנה הביקורתי. ואולם אין בה כדי לדחות את מגמות הקריאה החדשות או להתנגד להן: הן הרי מאפשרות לנו הבנה של (וביקורת על) המקומות שבהם אנחנו שבוים ושבויות במטפורות ובראיפיקציות הביקורתיות שלנו עצמנו.¹⁵ אחרי הכול, גם אם בסט ומרקוס, לאב ובייחוד פלסקי מקצינים את תיאור שדה המחקר הספרותי של

15 במובן זה אפשר לומר שעמדתי קרובה ביותר לאלו של לסג'אק ופרידגור שצוינו לעיל, המשתמשות בתובנות של הקריאה על פני השטח כדי לבקר ולשכלל את גישותיהן הביקורתיות.

תחילת המאה העשרים ואחת, הם מצביעים על "בעיית עומק" הקיימת ללא ספק בחקר הספרות,¹⁶ הכוללת פטישיזציה של המורכב, המסובך והנסתר. לדעתי, תפקידי כחוקרת ספרות הוא לתאר, לבחון, להעריך, לבקר ולהציב בהקשר את היצירה הספרותית כחלק מתוצרי התרבות של זמנה, ומתוך כך להבין (כמעט כתבתי "לעומק") את האופן שבו אנו – חוקרים, כותבים, קוראים – מייצרים משמעות. לכן, ניתוח טקסטואלי חייב לצמוח לא מתוך תיאוריה פרשנית כזו או אחרת ה"מיושמת" על טקסט, אלא מתוך קושי ספציפי שעולה ממנו, בין שהוא מופיע בתוכו, בצורה או בהקשר ההיסטורי (על מרכיביו הפוליטיים, הכלכליים, החברתיים, המדעיים או התרבותיים) של הטקסט. השאלות המעניינות ביותר מתעוררות במקום שבו השלושה מצטלבים, כמו במקרה שלפנינו שבו סוגיית פני השטח עולה הן בצורת הכתיבה (המבע המשולב השטוח), הן בתוכן (סיפור הכרונולוגיה הקיבוצי) והן בהקשר ההיסטורי-אידיאולוגי. בסופו של דבר הקריאה שלי בהביתה הובילה אותי לשאלה מדוע סוגיית פני השטח היא כה מרכזית בתרבות בת זמננו, ובאיזה אופן אנחנו – והרומנים שאנחנו קוראים – שקועים עד צוואר (אם לא למעלה מזה) בחשיבה באמצעות מודלים של עומק ושל פני השטח. אסכם ואומר כי קריאת פני השטח מצטרפת לכלל הכלים הביקורתיים העומדים לרשותנו, גם אם אפשר לטעון, במידה רבה של צדק, שאני עושה קואופטציה למגמה הנפרדת הזו כשאני מכילה אותה בתוך התיאוריה הביקורתית כתיקון. אולם בכך שאני מקבלת את קריאת פני השטח ואת הפוסט-קריטיק כביקורת (ולא כתיאוריה בפני עצמה) ומאמצת אותם לתוך השיח הביקורתי, אני למעשה מתעקשת על הבנה והגדרה רחבות הרבה יותר של התיאוריה הביקורתית מאלו שמציגים פלסקי, בסט, מרקוס ואחרים. הבנה זו, חשוב לציין, אינה גחמה שלי, אלא עולה ממכלול השיח הספרותי הביקורתי המתגבש בשנים האחרונות בשדה הספרותי בפרט והביקורתי בכלל. נדמה לי שמי שטוען אחרת – גם אם מדובר במניפסט רב רושם ומנוסח היטב – קורא את הביקורת הספרותית בת זמננו במבט שטחי מאוד.

ביבליוגרפיה

- מוריס-רייך, עמוס, 2010. "חיים בדו-ממד: היסטוריה תרבותית של 'שטח'", תיאוריה וביקורת 36 (אביב), עמ' 35-59.
- נאמן, יעל, 2011. היינו העתיד, תל אביב: אחוזת בית.
- ענברי, אסף, 2009. הביתה, תל אביב: ידיעות ספרים.
- _____, 2017. "התרבות העברית אינה יכולה להיות תרבות של אתאיסטים", הארץ, 16.10.2017.

16 "כן, הייתה לנו בעיית עומק קלה", אמרה לי חוקרת הספרות והקולנוע איימי ויארחו (Villarejo) באחת מאינספור השיחות שקיימתי עם עמיתים וחוקרות בנושא, "אבל מכאן ועד להפוך תיקון מתודולוגי לגישה מחקרית חדשה, הדרך ארוכה".

- Anderson, Amanda, 2017. "Therapeutic Criticism," *Novel* 50(3), pp. 321–328.
- Anker, Elizabeth S., and Rita Felski (eds.), 2017. *Critique and Postcritique*, Durham, NC: Duke University Press.
- Auyoung, Elaine, 2010. "The Sense of Something More in Art and Experience," *Style* 44(4), pp. 547–565.
- Best, Stephen, and Sharon Marcus, 2009. "Surface Reading: An Introduction," *Representations* 108(1), pp. 1–21.
- Bewes, Timothy, 2010. "Reading with the Grain: A New World in Literary Criticism," *Differences* 21(3), pp. 1–33.
- Buurma, Rachel S., and Laura Heffernan, 2014. "Notation after 'The Reality Effect'," *Representations* 125(1), pp. 80–102.
- Casanova, Pascale, 2004. *The World Republic of Letters*, Cambridge: Harvard University Press.
- Cohen, Margaret, 2009. "Narratology in the Archive of Literature," *Representations* 108(1), pp. 51–75.
- Felski, Rita, 2015. *The Limits of Critique*, Chicago: University of Chicago Press.
- Freedgood, Elaine, 2010. *The Ideas in Things: Fugitive Meaning in the Victorian Novel*, Chicago: University of Chicago Press.
- Freedgood, Elaine, and Canon Schmitt, 2014. "Denotatively, Technically, Literally," *Representations* 125(1), pp. 1–14.
- Gallop, Jane, 2000. "The Ethics of Reading: Close Encounters," *Journal of Curriculum Theorizing* 16(3), pp. 7–17.
- Goodlad, Lauren M. E., and Andrew Sartori, 2013. "The Ends of History: Introduction," *Victorian Studies* 55(4), pp. 591–614.
- Latour, Bruno, 2004. "Why Has Critique Run Out of Steam? From Matters of Fact to Matters of Concern," *Critical Inquiry* 30(2), pp. 225–248.
- , 2005. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, Oxford: Oxford University Press.
- , 2010. "An Attempt at a 'Compositionist Manifesto'," *New Literary History* 41(3), pp. 471–490.
- Lesjak, Carolyn, 2013. "Reading Dialectically," *Criticism* 55(2), pp. 233–277.
- Levine, Caroline, 2015. *Forms: Whole, Rhythm, Hierarchy, Network*, Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Levinson, Marjorie, 2007. "What Is New Formalism?" *PMLA* 122(2), pp. 558–569.
- Love, Heather, 2010. "Close But Not Deep: Literary Ethics and the Descriptive Turn," *New Literary History* 41(2), pp. 371–391.

- Marcus, Sharon, 2009. *Between Women: Friendship, Desire, and Marriage in Victorian England*, Princeton: Princeton University Press.
- Moi, Toril, 2017. "Nothing is Hidden': From Confusion to Clarity; or, Wittgenstein on Critique," in Elizabeth S. Anker and Rita Felski (eds.), *Critique and Postcritique*, Durham, NC: Duke University Press, pp. 31–49.
- Moretti, Franco, 2013. *Distant Reading*, London: Verso.
- Nealon, Christopher, 2009. "Reading on the Left," *Representations* 108(1), pp. 22–50.
- PMLA, 2017. "On Caroline Levine's *Forms: Whole, Rhythm, Hierarchy, Network*," *PMLA* 132(5), pp. 1181–1239.
- Rancière, Jacques, 2013. *The Politics of Aesthetics*, trans. Gabriel Rockhill, London: Bloomsbury Academic.
- Sedgwick, Eve Kosofsky, 2003. "Paranoid Reading and Reparative Reading, or, You're So Paranoid, You Probably Think This Essay Is about You," in *Touching Feeling: Affect, Pedagogy, Performativity*, Durham, NC: Duke University Press, pp. 123–151.
- , 2008 [1990]. *Epistemology of the Closet*, Berkeley: University of California Press.
- Sontag, Susan, 1966. *Against Interpretation: And Other Essays*, London: Macmillan.
- Spivak, Gayatri, 1985. "Three Women's Texts And a Critique of Imperialism," *Critical Inquiry* 12(1), pp. 243–261.
- Stoler, Ann Laura, 2010. *Along the Archival Grain: Epistemic Anxieties and Colonial Common Sense*, Princeton: Princeton University Press.
- Tanoukhi, Nirvana, 2016. "Surprise Me If You Can," *PMLA* 131(5), pp. 1423–1434.